

ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΑΠΟΤΥΧΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΡΟΜ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Χατζησαββίδης Σωφρόνης, καθηγητής Γλωσσολογίας στο Α.Π.Θ.

1. Γλωσσική μειονότητα: καθορισμός του όρου

Η γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων που καταρχήν εξυπηρετεί την επικοινωνία μεταξύ των μελών μιας ομόγλωσσης ομάδας και κατά δεύτερο λόγο γίνεται ο φορέας ανάπτυξης του πνευματικού και τεχνολογικού πολιτισμού. Οι διάφορες γλώσσες ακολουθούν στην ιστορική τους πορεία μια κατεύθυνση που είναι σύμφυτη και ανάλογη με την ιστορική πορεία που ακολουθεί η ομάδα των μελών, τα οποία χρησιμοποιούν τη γλώσσα. Η στρατιωτική και η πολιτιστική κυριαρχία μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός έθνους σε μια ή περισσότερες κοινωνικές ομάδες ή έθνη επιφέρει αντίστοιχα και τη γλωσσική τους κυριαρχία· και αντίστροφα, η στρατιωτική ή/και η πολιτιστική υποχώρηση επιφέρει τη γλωσσική συρρίκνωση και, σε ακραίες περιπτώσεις, την εξαφάνιση της γλώσσας. Έτσι σήμερα υφίσταται στον κόσμο ένα μωσαϊκό εθνών και γλωσσών που είναι αποτέλεσμα ιστορικών γεγονότων, συγκυριών και πληθυσμιακών ανακατατάξεων. Κάποια από αυτά τα έθνη, επειδή κατέχουν κυρίαρχη στρατιωτική και οικονομική θέση έναντι άλλων εθνών και κοινωνικών ομάδων, κυριαρχούν και γλωσσικά. Στα πλαίσια αυτών των διαδικασιών έχουν δημιουργηθεί μειονοτικές ομάδες, οι οποίες δε διαφοροποιούνται από την κυρίαρχη ομάδα ούτε εθνικά ούτε θρησκευτικά, αλλά μόνον γλωσσικά. Στην περίπτωση αυτή ανήκουν οι Ρομ, οι οποίοι συνήθως δεν έχουν διαφορετική εθνική ταυτότητα από αυτήν που έχουν τα μέλη του έθνους στην επικράτεια του οποίου ζουν. Ακόμη δεν έχουν μια ενιαία θρησκεία, ώστε να ενταχθούν σε μια θρησκευτική μειονότητα, αλλά συνήθως έχουν την ίδια θρησκεία με αυτήν του λαού με τον οποίο συμβιώνουν. Η μόνη διαφορά τους είναι η φυλετική καταγωγή τους, η οποία όμως δεν μπορεί αφεαυτής να χαρακτηρίσει μία μειονότητα, και η γλώσσα τους, στοιχείο με το οποίο διακρίνονται από τα υπόλοιπα μέλη της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία ζουν και το οποίο παίζει πρωτεύοντα ρόλο για τη συνοχή της ομάδας και τη δημιουργία δεσμών μεταξύ των μελών της. Η γλώσσα λοιπόν των Ρομ, η ρομανές αποτελεί το μοναδικό κριτήριο για το χαρακτηρισμό της κοινωνίας τους ως μειονοτικής. Με την έννοια αυτή λοιπόν οι Ρομ αποτελούν στην Ε.Ε. μια γλωσσική μειονότητα, η οποία όμως λόγω των κοινωνικών και πολιτισμικών της ιδιαιτεροτήτων και λόγω της τεράστιας διασποράς της στην Ε.Ε. αποτελεί μια μειονότητα για την οποία οι μη Ρομ πολίτες της Ε.Ε. έχουν δημιουργήσει πολλά στερεότυπα, τα οποία δημιουργούν ισχυρά στεγανά μεταξύ των Ρομ και των μη Ρομ, τα οποία εκτός των άλλων τομέων επηρεάζουν και τον τομέα της εκπαίδευσης.

2. Οι Ρομ της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Οι Ρομ κατάγονται από τα βόρεια της Ινδίας. Στην Ευρώπη αρχίζουν να εμφανίζονται από το 14^ο αι., αρχικά στην ανατολική και αργότερα στη δυτική Ευρώπη. Από τότε οι ευρωπαϊκές χώρες γνωρίζουν αλληπάλλληλα κύματα Ρομ, οι οποίοι εγκαθίστανται μόνιμα ή προσωρινά τόσο σε αστικές περιοχές όσο και σε αγροτικές. Οι λαοί της Ευρώπης δεν είδαν από την αρχή ευνοϊκά τις ομάδες των Ρομ, γεγονός που πιθανόν διατήρησε το χαρακτηριστικό του δομικού νομαδισμού, που οφείλεται

στην ιδιαίτερη κοινωνική τους οργάνωση και την επιθυμία τους για ταξίδι αλλά δημιούργησε και έναν περιστασιακό νομαδισμό, που παλαιότερα οφειλόταν σε οργανωμένες από την εξουσία καταδιώξεις εναντίον τους, ενώ σήμερα οφείλεται στη μη αποδοχή τους από τους μη Ρομ. Ο αριθμός τους ανέρχεται σήμερα στην Ε.Ε. γύρω στο 1.500.000-2.000.000. Κατοικούν σε σπίτια που βρίσκονται κυρίως σε υποβαθμισμένες περιοχές αστικών κέντρων, σε σκηνές, σε τροχόσπιτα ή ακόμη και σε σπηλιές. Τα επαγγέλματα που εξασκούν, αν δεν είναι αγροτικά, έχουν σχέση με εποχικές γεωργικές εργασίες (π.χ. καρποσυλλέκτες) και με εμπόριο διαφόρων ειδών ένδυσης, παλαιών σιδηρικών και αυτοκινήτων. Πολλοί από αυτούς ασχολούνται επαγγελματικά με τη μουσική. Μιλούν τη ρομανές, η οποία είναι μια γλώσσα κατά βάση ινδική με πολλά στοιχεία από τις γλώσσες της βόρειας Ινδίας (παντζάμπι, χίντι κ.ά). Η γλώσσα τους περιέχει πολλά δάνεια στοιχεία από τις γλώσσες με τις οποίες ήρθαν σε επαφή κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης πορείας τους (περσικά, τούρκικα, αρμένικα, ελληνικά), καθώς και πολλά γλωσσικά στοιχεία από τις γλώσσες, με τις οποίες βρίσκονται σε επαφή στους τόπους κατοικίας τους. Τόσο η γλώσσα τους όσο και η κοινωνική τους οργάνωση παρουσιάζει μια τεράστια ποικιλία, η οποία οφείλεται στη διαφορετική πορεία που ακολούθησε κάθε ομάδα, στη διαφορετική θρησκεία, στη διαφορετική γλώσσα και στις διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης. Αυτή η ποικιλία αντικατοπτρίζει και το διαφορετικό τρόπο ζωής των μεν από τους δε αλλά και το διαφορετικό βαθμό αφομοίωσης από τις γειτονικές κοινωνίες, οι οποίες συνεχίζουν κατά κανόνα να τους βλέπουν με κάποια επιφύλαξη και καχυποψία. Η στάση αυτή έχει δημιουργήσει ένα ρατσισμό απέναντί τους που εκδηλώνεται από τους μη Ρομ με διάφορους τρόπους: αποκλεισμός από κοινωνικές εκδηλώσεις, απαγόρευση εγκατάστασης σε ορισμένους χώρους, υποτίμηση κ.ά. Από την άλλη, κυβερνητικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις έχουν αναλάβει τις τελευταίες δεκαετίες πρωτοβουλίες για την κοινωνική αναβάθμιση των Ρομ, την εξάλειψη των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων που έχουν δημιουργηθεί γι' αυτούς και την οικονομική τους υποστήριξη. Στα πλαίσια αυτά έχουν πραγματοποιηθεί και πραγματοποιούνται Προγράμματα που έχουν σκοπό τη διερεύνηση των οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων των Ρομ και εκπονούνται Προγράμματα για την εκπαίδευση των παιδιών των Ρομ.

3. Οι Ρομ στο σχολείο

Η συμβίωση των Ρομ με την κυρίαρχη εθνική ομάδα της χώρας στην οποία ζουν και η συνακόλουθη παραδοχή ότι αποτελούν μέλη αυτής της κοινωνικής ομάδας οδήγησε άκριτα τους πολιτικά υπεύθυνους στη λογική της ένταξής τους σε εκπαιδευτική διαδικασία όμοια ή ανάλογη με την εκπαίδευση που δέχονται τα παιδιά της κυρίαρχης ομάδας. Από την πλευρά των Ρομ δεν υπήρξε -και ούτε υπάρχει- τουλάχιστον ρητή αντίδραση σ' αυτήν τη λογική· θεωρείται μάλιστα -ουσιαστικά ή φαινομενικά;- η εκπαίδευσή τους δικαίωμα που το παρέχει η πολιτεία και το οποίο πρέπει να το απολαμβάνουν ως "ισότιμοι" πολίτες. Έτσι διαμορφώθηκε μια άρρητη, και κατά τη γνώμη μας ανεπεξέργαστη και ανεργμάτιστη, συμφωνία μεταξύ των μη Ρομ και των Ρομ, η οποία υποχρεώνει τους πρώτους στην παροχή των εκπαιδευτικών τους υπηρεσιών προς τους δεύτερους και οι δεύτεροι έχουν το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να αποδεχτούν αυτήν την εκπαίδευση. Η συμφωνία

αυτή ανεπαίσθητα δημιούργησε και μια σχέση προσφέροντος και αποδεχομένου, στην οποία τα δύο μέλη της σχέσης δεν είναι ισότιμα. Αυτή η περίεργη προσφορά πήρε στις χώρες της Ε.Ε. διάφορες μορφές, οι οποίες βρίσκονται σε συνάρτηση με το είδος της εγκατάστασης των Ρομ (μόνιμα εγκαταστημένοι, μετακινούμενοι, ημιεγκαταστημένοι), από τον αριθμό τους, από τις δυνατότητες και τις απόψεις των προσφερόντων κτλ., οι πιο συνηθισμένες από τις οποίες είναι οι εξής:

α) *το σχολείο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος*. Πρόκειται για την πιο απλή μορφή σχολείου για τους Ρομ. Λειτουργεί σύμφωνα με τις αρχές από τις οποίες διέπεται το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας στην οποία ανήκει. Είναι συνήθως το σχολείο της περιοχής στην οποία είναι εγκαταστημένοι οι μαθητές και δέχεται μαθητές σε μια καθορισμένη από τους νόμους ηλικία, οι οποίοι φοιτούν σε προκαθορισμένες από το ωρολόγιο πρόγραμμα ημέρες και ώρες, διδάσκονται προκαθορισμένα γνωστικά αντικείμενα και ύλη από εκπαιδευτικούς, οι οποίοι κατά κανόνα έχουν εκπαιδευτεί στο να διδάσκουν σε παιδιά που προέρχονται από οικογένειες της κυρίαρχης εθνικά και πολιτιστικά ομάδας, τα οποία και οφείλουν να προσαρμοστούν στους κανόνες της κοινωνίας τους. Τα παιδιά των Ρομ που γράφονται στο σχολείο αυτό αντιμετωπίζονται όπως και τα παιδιά των μη Ρομ. Όσα -συνήθως πολύ λίγα- από αυτά μπορέσουν να αποδεχτούν τους κανόνες αυτού του σχολείου, συνεχίζουν. Τα υπόλοιπα, που αποτελούν και τη μεγαλύτερη μάζα, εγκαταλείπουν το σχολείο ήδη από την πρώτη τάξη του Δημοτικού.

Η τάση της ένταξης των παιδιών των Ρομ στο σχολείο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος υπήρξε κυρίαρχη για μια μεγάλη χρονική περίοδο, χωρίς να πάψει και σήμερα να υποστηρίζεται από πολιτικούς και παιδαγωγούς, και στηριζόταν στην παιδαγωγική άποψη ότι η διαφοροποίηση στην εκπαίδευση των μειονοτικών ομάδων δημιουργεί και περιθωριοποίηση των μελών της ομάδας, με αποτέλεσμα την περαιτέρω “μειονοτικοποίηση”. Η άποψη όμως αυτή αρνείται τις γλωσσικές και γενικότερα πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των μειονοτήτων και κινείται στη λογική της γλωσσικής, πολιτισμικής και μορφωτικής ομογενοποίησης των πληθυσμών, λογική η οποία για την περίπτωση της εκπαίδευσης οδηγεί σε σχολική αποτυχία όλους όσων τα πολιτισμικά πρότυπα διαφοροποιούνται από τα πρότυπα του σχολείου του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος.

β) *το σχολείο στην περιοχή όπου κατοικούν οι Ρομ*. Πρόκειται για το σχολείο που λειτουργεί όπως ακριβώς και τα άλλα σχολεία του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος, με μόνη τη διαφορά ότι ως κτίριο βρίσκεται κοντά στην περιοχή εγκατάστασης των Ρομ και δέχεται για εγγραφή μόνο παιδιά των Ρομ. Είναι ένα είδος μειονοτικού σχολείου, που, αν και απευθύνεται σε διαφορετικούς πολιτισμικά μαθητές, επιχειρεί να διδάξει στους μαθητές τα ίδια γνωστικά αντικείμενα και τις ίδιες κοινωνικοπολιτισμικές αξίες με αυτές που διδάσκονται οι μαθητές στο σχολείο του εθνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Τέτοια σχολεία δημιουργήθηκαν και δημιουργούνται με πρωτοβουλίες ανθρώπων, οι οποίοι είναι πολέμιοι του αναλφαριθμητισμού των Ρομ και οι οποίοι θεωρούν ότι η ένταξη των Ρομ στην κοινωνία των εγγραμμάτων αποτελεί προϋπόθεση για την οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική αναβάθμισή τους. Τα σχολεία όμως αυτά δε λαμβάνουν υπόψη την πολιτισμική ιδιαιτερότητα των Ρομ και γι' αυτό δεν προσαρμόζουν τα Προγράμματά

τους και τη μεθοδολογία τους στις ιδιαιτερότητες των Ρομ. Πάντως οι προσπάθειες αυτές κρίνονται από τους μη Ρομ αξιόλογες και κοινωνικά ευαίσθητες, ενώ από τους Ρομ εκλαμβάνονται ως υποχρέωση της πολιτείας προς αυτούς. Η αποτελεσματικότητα των σχολείων αυτών δεν έχει αποδειχτεί έως τώρα.

γ) *το κινητό σχολείο*. Πρόκειται για ένα είδος σχολείου που έχει δοκιμαστεί τα τελευταία χρόνια σε πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και κυρίως στη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία. Αποτελεί μια πολύ καλή λύση για τα παιδιά των μετακινούμενων Ρομ, τα οποία λόγω της συχνής μετακίνησης των γονέων τους δεν είναι δυνατό να παρακολουθήσουν τα μαθήματα σε ένα συγκεκριμένο σχολείο. Το σχολείο αυτό προϋποθέτει διαθέσιμους δασκάλους, μεγάλη ευελιξία στα Αναλυτικά Προγράμματα και στη διδακτική μεθοδολογία και κοινωνική ευαισθησία των δασκάλων. Έτσι το σχολείο γίνεται μέρος της κουλτούρας των Ρομ και αναγκαίο “εξάρτημα” της νομαδικής τους ζωής. Αν μάλιστα προσαρμόζεται στη βούληση της μικρής κοινωνίας αποτελεί μια αποτελεσματική λύση για το πέρασμα των Ρομ από τον αναλφαβητισμό στην κοινωνία των εγγραμμάτων. Οι μέχρι στιγμής πληροφορίες όμως δείχνουν ότι η μορφή αυτή του σχολείου προσκρούει σε γραφειοκρατικού χαρακτήρα δυσκολίες.

δ) *η εκπαίδευση εξ αποστάσεως*. Πρόκειται για μια πρόσφατη πρακτική, η οποία εφαρμόζεται σε τρεις χώρες της Ε.Ε. στα πλαίσια του Προγράμματος της Ε.Ε. Socrates και επιχειρεί να λύσει το πρόβλημα της εκπαίδευσης των μετακινούμενων Ρομ. Τα μέχρι στιγμής αποτελέσματα του εγχειρήματος αυτού δεν είναι αρκετά για να διαμορφωθεί μία άποψη. Το ζητούμενο πάντως της προσπάθειας των εταίρων που συμμετέχουν στο Πρόγραμμα είναι η δημιουργία “μιας πραγματικής σχέσης ανάμεσα στους διάφορους πρωταγωνιστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας: σχολεία, παιδιά, οικογένειες”. Το πιλοτικό αυτό Πρόγραμμα βρίσκεται σε εξέλιξη και γι’ αυτό δεν έχουμε πληροφορίες για τα αποτελέσματά του.

ε) *το ιδιαίτερο μάθημα*. Πρόκειται για μαθήματα που δίνονται σε παιδιά Ρομ ή και σε ενήλικους-είτε μεμονωμένα είτε κατά ομάδες- από εθελοντές εκπαιδευτικούς και στόχο έχουν είτε να βοηθήσουν τα παιδιά των Ρομ που φοιτούν στο σχολείο ή να τους διδάξουν γραφή και ανάγνωση. Ο χαρακτήρας αυτού του εγχειρήματος είναι ρεαλιστικός, δεν μπορεί όμως το ιδιαίτερο μάθημα να αντικαταστήσει, τουλάχιστον ποσοτικά, τα προσφερόμενα από το σχολείο γνωστικά αντικείμενα. Λειτουργεί όμως πολύ θετικά για ενήλικες, οι οποίοι θέλουν να μάθουν γραφή και ανάγνωση για να μπορούν να επικοινωνούν γραπτώς με τους ανθρώπους του περιβάλλοντός τους.

στ) *τα οικοτροφεία*. Πρόκειται για μια μορφή εκπαίδευσης των παιδιών των μετακινούμενων Τσιγγάνων που εφαρμόστηκε στη Μ. Βρετανία. Οι μαθητές έμεναν έγκλειστοι σε οικοτροφεία, όπου τους προσφερόταν διαμονή και τροφή και εκπαίδευση. Η μορφή αυτή της εκπαίδευσης απέτυχε, γιατί είναι εντελώς ξένη προς την κουλτούρα των Ρομ, οι οποίοι κατά κανόνα έχουν μια στενή οικογενειακή σχέση και η προγραμματισμένη ζωή του οικοτροφείου δεν ευνοεί την εξέλιξή τους.

Οι παραπάνω μορφές εκπαίδευσης ποικίλλουν από χώρα σε χώρα και από εποχή σε εποχή και συνδέονται με τις πολιτικές κάθε κράτους απέναντι στους Ρομ. Ειδικά στην Ελλάδα η μορφή του σχολείου που εφαρμόστηκε για πάρα πολλά χρόνια ήταν η πρώτη, ενώ τα τελευταία χρόνια άρχισαν να εμφανίζονται σε μικρή βέβαια κλίμακα η δεύτερη και πέμπτη μορφή εκπαίδευσης. Η αλήθεια πάντως είναι ότι παρά τις τεράστιες προσπάθειες που κατεβλήθησαν και καταβάλλονται τα τελευταία 12 χρόνια στον τομέα της εκπαίδευσης των παιδιών των Τσιγγάνων, δεν άλλαξε παρά ελάχιστα η κατάσταση.

4. Η σχολική αποτυχία των Ρομ

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν και υιοθετούνται στις χώρες της Ε.Ε. για τους Ρομ φαίνεται ότι δεν έχουν λύσει το πρόβλημα της σχολικής αποτυχίας. Η σημερινή κατάσταση, όσον αφορά τη σχολική εκπαίδευση των Ρομ, παρουσιάζεται ως εξής: ένα ποσοστό δεν πηγαίνει καθόλου στο σχολείο, ένα ποσοστό που κυμαίνεται γύρω στο 40% φοιτά στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου. Πολλά όμως από αυτά τα παιδιά το εγκαταλείπουν νωρίς, χωρίς να αποκτήσουν τις βασικές γνώσεις (γραφή και ανάγνωση). Το υπόλοιπο ποσοστό συνεχίζει τις σπουδές του και τελειώνει και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση· ένα μικρό μέρος από αυτούς φοιτά και στην ανώτατη εκπαίδευση. Η τελευταία ομάδα μαθητών προέρχεται κυρίως από οικογένειες Ρομ, οι οποίες έχουν αποστασιοποιηθεί από τον τρόπο ζωής των Ρομ, έχουν χάσει πολλά στοιχεία της φυλετικής τους ταυτότητας και έχουν ενσωματωθεί στην κυρίαρχη κοινωνία.

Μιλώντας λοιπόν με όρους της κοινωνίας των Ρομ και έχοντας υπόψη μας τα παραπάνω δεδομένα θα λέγαμε ότι η σχολική αποτυχία των παιδιών των Ρομ στις κοινωνίες τους βρίσκεται σε μεγάλα ποσοστά και οφείλεται στις πολλές αιτίες, οι κυριότερες από τις οποίες είναι:

α) *το ίδιο το σχολείο*. Το σχολείο για τους Ρομ με τη μορφή που έχει στις χώρες της Ε.Ε. δεν παρέχει μέρος των γνώσεων που χρειάζεται ένας ανήλικος Ρομ για να αντιμετωπίσει αργότερα τη ζωή. Φορείς της εκπαίδευσης για την κοινωνία των Ρομ αποτελούν τα πρόσωπα της οικογένειας (παπούς, γιαγιά, γονείς, μεγαλύτερα αδέρφια) και ευρύτερα της φυλής. Ο νέος Ρομ που φοιτά σε ένα σχολείο που δημιουργήθηκε από μη Ρομ για μη Ρομ και αντιπροσωπεύει τις επιθυμίες και τις προσδοκίες της κοινωνίας των μη Ρομ νιώθει ότι εκπαιδεύεται στα πλαίσια ενός εκπαιδευτικού φορέα ξένου προς τις συνήθειες και τις αρχές της κοινωνίας του. Παρά τις πολλές προσπάθειες που έγιναν τα τελευταία χρόνια για την εκπαίδευση των παιδιών των Ρομ, οι δομές των σχολείων στα οποία κατευθύνθηκαν να φοιτήσουν παρέμειναν οι δομές του σχολείου των μη Ρομ. Ο μικρός Ρομ που έχει μάθει μέχρι κάποια ηλικία να αποκτά τις γνώσεις για τη ζωή με τρόπο φυσικό, όποτε του χρειάζεται και από πρόσωπα οικεία, και μέσα από μια βιωματική προσέγγιση, ξαφνιάζεται όταν πάει στο σχολείο και αναγκάζεται να μάθει για πράγματα, τα οποία δεν του είναι άμεσα χρήσιμα στη ζωή. Η λογική που κυριαρχεί στο σχολείο των κοινωνιών δυτικού τύπου είναι για τους Ρομ το σχολείο που στοχεύει στην ενσωμάτωσή τους στην κυρίαρχη κοινωνία και στην τελική αφομοίωσή τους, κάτι που δεν το θέλουν. Γι' αυτούς στο σχολείο δεν προσφέρεται εκπαίδευση αλλά σχολική φοίτηση. Μια επίσης δύσκολη κατάσταση που αντιμετωπίζουν στο σχολείο είναι η

μη αποδοχή τους από τους συμμαθητές και τους δασκάλους, που προέρχεται από τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που έχουν σχηματίσει οι κοινωνίες των μη Ρομ για τους Ρομ.

β) *η διδακτέα ύλη*. Τα γνωστικά αντικείμενα, τα οποία διδάσκονται στο σχολείο, περιέχουν γνώσεις και καλλιεργούν δεξιότητες, οι οποίες δεν είναι χρήσιμες για τη ζωή και τα επαγγέλματα που κάνουν συνήθως τα μέλη της κοινωνίας στην οποία ζουν οι Ρομ. Πολλές από τις γνώσεις μάλιστα που προσφέρονται δεν έχουν σχέση με τον πολιτισμό τους και τις συνήθειές τους, κάτι οπωσδήποτε που τους απωθεί. Για παράδειγμα ο ιστορικός χαρακτήρας του σύγχρονου σχολείου, που εκφράζεται μέσα από το μάθημα της ιστορίας, της λογοτεχνίας και ακόμη της γλώσσας και της πολιτικής αγωγής, δεν αγγίζει τα παιδιά των Ρομ, των οποίων ο πολιτισμός δεν έχει ιστορικό παρελθόν και δεν έχουν μάθει από τους γονείς τους να θαυμάζουν κάποια πρόσωπα της ιστορίας· έχουν μάθει όμως να θαυμάζουν σύγχρονες προσωπικότητες ανεξάρτητα με το αν ανήκουν στη φυλή τους ή στη φυλή των μη Ρομ και ανεξάρτητα αν προέρχονται από τον καλλιτεχνικό, τον πνευματικό ή το στρατιωτικό κόσμο. Έτσι ο μικρός Ρομ δυσκολεύεται να κατανοήσει τη χρησιμότητα των ιστορικών γνώσεων, με αποτέλεσμα να αποστασιοποιείται και να θεωρείται μάλιστα άτομο με μαθησιακές δυσκολίες. Οι μόνες γνώσεις που παρέχει το σχολείο και θεωρούνται από την κοινωνία των Ρομ χρήσιμες για την επικοινωνία τους με τα μέλη της κυρίαρχης κοινωνίας είναι η γνώση της γραφής και της ανάγνωσης. Για το μικρό όμως Ρομ η γνώση αυτή δεν του είναι άμεσα χρήσιμη, και γι' αυτό δε δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον.

γ) *η γλώσσα*. Οι Ρομ είναι δίγλωσσοι και συχνά και τρίγλωσσοι. Η γλώσσα με την οποία επικοινωνούν στο άμεσο περιβάλλον τους είναι η ρομανές, ενώ με τα άτομα του ευρύτερου περιβάλλοντος επικοινωνούν στην επίσημη εθνική γλώσσα. Τα παιδιά των Ρομ, πριν πάνε στο σχολείο, ζουν στο στενό περιβάλλον της οικογένειας, όπου τα περισσότερα γλωσσικά ερεθίσματα που δέχονται είναι στη ρομανές. Όταν λοιπόν έρχονται στο σχολείο, έχουν μια καλή γνώση της ρομανές και μια παθητική -πολύ λίγο έως λίγο- γνώση της γλώσσας που διδάσκεται στο σχολείο. Είναι επόμενο λοιπόν να αντιμετωπίζουν προβλήματα κατανόησης των διδασκομένων. Μέσα από αυτή τη διαδικασία ο μικρός Ρομ νιώθει αμήχανα και μειονεκτικά, γιατί η γλώσσα που γνωρίζει και με την οποία εξυπηρετεί τις επικοινωνιακές του ανάγκες αποδεικνύεται στο σχολείο άχρηστη. Έτσι η γλώσσα γίνεται ένα πρόσθετο στοιχείο που οδηγεί τα παιδιά των Ρομ στη σχολική αποτυχία και σε τελευταία ανάλυση στην εγκατάλειψη του σχολείου. Τα τελευταία χρόνια άρχισαν να εκδίδονται βιβλία για την εκμάθηση της πρώτης γραφής και ανάγνωσης ειδικά για Ρομ αλλά και βιβλία για την εκμάθηση της γραφής και ανάγνωσης της Κοινής Ρομανές.

δ) *η οικονομική κατάσταση*. Είναι γνωστό από πάμπολλες έρευνες ότι η οικονομική κατάσταση μιας κοινωνίας προσδιορίζει και το βαθμό του μορφωτικού επιπέδου της κοινωνίας αυτής αλλά και την πορεία των παιδιών της κοινωνίας αυτής στο σχολείο. Οι κοινωνίες των Ρομ της Ε.Ε. είναι κατά κανόνα κοινωνίες χαμηλού οικονομικού επιπέδου, που βρίσκονται πολύ χαμηλότερα από τα όρια της φτώχειας, με αποτέλεσμα αυτό να επηρεάζει δραστικά τη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο. Οι μικροί Ρομ αναγκάζονται για την οικονομική υποστήριξη των

οικογενειών τους να κάνουν διάφορες εργασίες, γεγονός που τους εμποδίζει στη σχολική φοίτηση.

ε) *οι συχνές μετακινήσεις.* Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, οι Ρομ της Ε.Ε. διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τους εγκαταστημένους και τους μετακινούμενους. Οι τελευταίοι πάλι μπορεί να είναι ημιεγκαταστημένοι (ή μερικώς μετακινούμενοι) και συνεχώς μετακινούμενοι. Για τα παιδιά λοιπόν των μετακινούμενων το πρόβλημα της σχολικής φοίτησης, με τη μορφή που έχει το σύγχρονο δυτικού τύπου σχολείο, δημιουργεί τεράστια προβλήματα. Το παιδί εγγράφεται σε ένα σχολείο, φοιτά λίγο καιρό και στη συνέχεια είναι αναγκασμένο να ακολουθήσει την οικογένειά του σε έναν άλλο τόπο. Στην καλύτερη των περιπτώσεων εγγράφεται στο σχολείο του νέου τόπου εγκατάστασης και συνεχίζει να παρακολουθεί μαθήματα· στις περισσότερες όμως περιπτώσεις εγκαταλείπει το σχολείο για να βοηθήσει τους γονείς του στη δουλειά τους. Σε μερικές χώρες της Ε.Ε. βρέθηκε η λύση του κινητού σχολείου, το οποίο ακολουθεί τους μαθητές στις διάφορες εγκαταστάσεις τους. Η πρακτική αυτή φαινομενικά έλυσε το πρόβλημα των μετακινούμενων Ρομ, δεν αποτελεί όμως μια πρακτική γενικευμένη.

στ) *το εκπαιδευτικό προσωπικό* Οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν στα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης των χωρών της Ε.Ε. έχουν λάβει μια επιστημονική και επαγγελματική κατάρτιση, η οποία είναι κατάλληλη για τα παιδιά των μη Ρομ. Έτσι οι εκπαιδευτικοί που βρίσκονται σε σχολεία στα οποία φοιτούν μαθητές Ρομ δε γνωρίζουν τίποτε για τον πολιτισμό τους, για τη γλώσσα τους και για τις ιδιαιτερότητές τους, με αποτέλεσμα να τους αντιμετωπίζουν στην καλύτερη περίπτωση όπως όλους τους μαθητές. Δεν είναι βέβαια σπάνιες οι περιπτώσεις, όπου οι εκπαιδευτικοί αυτών των μαθητών έχουν μια αρνητική στάση απέναντί τους και εκφράζουν τις προκαταλήψεις τους απέναντί τους. Όλα αυτά δημιουργούν μια άσχημη σχέση μεταξύ των εκπαιδευτικών και των μαθητών Ρομ, γεγονός που οδηγεί συχνά σε σχολική αποτυχία. Τα τελευταία χρόνια με πρωτοβουλία διεθνών οργανισμών άρχισε μια προσπάθεια ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των εκπαιδευτικών σε θέματα της κοινωνίας των Ρομ, της οποίας τα αποτελέσματα δεν έγιναν ακόμη εμφανή.

ζ) *η σχέση της κοινωνίας των Ρομ με τη σχολική γνώση.* Η σχέση των Ρομ με τη γνώση είναι ένα θέμα διφορούμενο. Γενικώς θεωρείται ότι η μόρφωση για τους Ρομ αποτελεί μια άχρηστη πολυτέλεια, και τους αποδίδονται μάλιστα και κάποιες παροιμίες γι' αυτήν τους την άποψη. Αντίθετα η Μ. Ηύ bsmannονά θεωρεί ότι η άποψη αυτή των μη Ρομ είναι λανθασμένη και παραδίδει αρκετές παροιμίες -οι οποίες βέβαια προέρχονται από τους Ρομ της Τσεχίας- στις οποίες επικρατεί η αντίθετη αντίληψη και δείχνουν πως οι Ρομ αποδίδουν μεγάλη αξία στη γνώση. Από την πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία δε διαφαίνεται μια συγκεκριμένη θέση απέναντι στη μία ή την άλλη άποψη, εκείνο όμως που διαπιστώνεται είναι ότι η μόνη σχολική γνώση που της αποδίδουν κάποια αξία οι Ρομ είναι η γνώση της γραφής και της ανάγνωσης. Εκείνο λοιπόν που πρέπει να συμβαίνει είναι ότι η σχολική γνώση δεν έχει για τους Ρομ την αξία που έχει για τους μη Ρομ, με αποτέλεσμα να υποτιμούν τη σχολική γνώση, γεγονός που οδηγεί στη σχολική αποτυχία.

η) ο *τρόπος ζωής* . Οι Ρομ ζουν έναν τρόπο ζωής διαφορετικό από αυτόν που ζουν οι μη Ρομ της Ε.Ε. Συνήθως ζουν κατά μεγάλες ομάδες και κατά φυλές σε χώρους συγκεκριμένους, οι οποίοι είτε βρίσκονται στις παρυφές των μεγαλουπόλεων είτε σε αγροτικές περιοχές, κρατούν αρκετά από τα έθιμα των προγόνων τους, δημιουργούν μεγάλες οικογένειες, παντρεύονται σε μικρή ηλικία, τα μεγαλύτερα παιδιά της οικογένειας φροντίζουν τα μικρότερα, και εσωτερικεύουν με διαφορετικό τρόπο τα πολιτισμικά προϊόντα που προσφέρονται στις σύγχρονες δυτικού τύπου κοινωνίες. Εξασκούν ορισμένα επαγγέλματα, παραδοσιακά ή σύγχρονα, και απορρίπτουν άλλα. Έχουν ισχυρό το αίσθημα της ομάδας και της φυλής και θεωρούν όσους μεταπηδούν από τη φυλή τους στην κοινωνία των Ρομ περίπου προδοτές. Μέσα στα πλαίσια αυτά η επιτυχία στο σχολείο, που είναι σχολείο των μη Ρομ, θεωρείται ένα είδος μεταπήδησης από την ομάδα τους στην ομάδα των μη Ρομ, οπότε προδοσία. Κάτω από την επίδραση αυτής της νοοτροπίας οι μικροί Ρομ θα πρέπει να κάνουν πολύ μεγαλύτερη από τους μη Ρομ προσπάθεια για να πετύχουν στο σχολείο. Η προσπάθεια αυτή δεν ενθαρρύνεται από το στενό οικογενειακό περιβάλλον, γιατί η οικογένεια θεωρεί ότι το σχολείο την υποκαθιστά προσφέροντας μάλιστα άχρηστες γνώσεις στα παιδιά της. Τέλος η τάση για δημιουργία οικογένειας σε μικρή σε σχέση με τους μη Ρομ ηλικία (κατά μέσο όρο 15-16 χρονών) αποτελεί ένα ν πρόσθετο παράγοντα για εγκατάλειψη του σχολείου.

Ο κατάλογος των αιτιών που προκαλούν τη σχολική αποτυχία των παιδιών των Ρομ που αναφέρθηκαν παραπάνω αποτελεί μια, νομίζω, πλήρη τυπολογία των λόγων της σχολικής αποτυχίας των Ρομ. Αυτά βέβαια δεν είναι άγνωστα στους ασχολούμενους φορείς με την εκπαίδευση των Ρομ και τα τελευταία χρόνια έγιναν και κτήμα των αρμόδιων εκπαιδευτικών φορέων σε κρατικό και διακρατικό επίπεδο. Η λύση που προτείνεται τα τελευταία χρόνια είναι το μοντέλο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Με το επιχείρημα ότι όλοι οι δυνατοί τύποι σχολείου δοκιμάστηκαν για την εκπαίδευση των παιδιών των Ρομ και όλοι απέτυχαν προτείνεται το μοντέλο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης με διάφορες παραλλαγές, οι οποίες ποικίλλουν ανάλογα με την παιδαγωγική υποδομή, αλλά και ανάλογα με την χώρα στην οποία αναφέρεται ο καθένας. Πάντως σίγουρα η διαπολιτισμική εκπαίδευση, με την έννοια ότι προσφέρουμε σχολική εκπαίδευση σε διαφορετικές φυλετικές ομάδες χρησιμοποιώντας ως βάση διαφορετικούς πολιτισμούς και διαφορετικές γλώσσες διδασκαλίας, δεν μπορεί να προσφέρει τίποτε στα παιδιά των Ρομ.

5. Συμπεράσματα-Προτάσεις

Οι εκπαιδευτικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν σε διάφορες εποχές και σε διάφορες χώρες της Ε.Ε., όπως είδαμε στα προηγούμενα, δεν έλυσαν το πρόβλημα της σχολικής εκπαίδευσης των Ρομ, έτσι τουλάχιστον όπως θα το ήθελαν όσοι σχεδίασαν και εφάρμοσαν αυτές τις πρακτικές. Είδαμε ακόμη και τους λόγους για τους οποίους οι πρακτικές αυτές δε στέφθηκαν με επιτυχία. Μετά από αυτά η άποψη που διαμορφώσαμε για τη σχολική εκπαίδευση των παιδιών των Ρομ είναι ότι οι διάφορες εκπαιδευτικές πρακτικές που εφαρμόζονται ή και θα εφαρμόζονται από τους μη Ρομ θα έχουν ελάχιστη ή και καθόλου επιτυχία, εκτός και αν οι κοινωνίες που θα δεχτούν αυτήν την εκπαίδευση επιθυμούν την

ενσωμάτωση και την τελική αφομοίωσή τους από τις κοινωνίες των μη Ρομ που τους περιβάλλουν.

Οι κοινωνίες των Ρομ που δεν έχουν την τάση αφομοίωσης ζουν σε μια οικογένεια, η οποία λειτουργεί όχι μόνο ως θεσμός που προσφέρει στα παιδιά ασφάλεια για το μέλλον αλλά προσφέρει με διάφορους τρόπους αγωγή και εκπαίδευση για το επάγγελμα που πρόκειται να ακολουθήσουν. Το θεσμοθετημένο σχολείο των μη Ρομ, στο οποίο αναγκάζονται να φοιτήσουν οι μικροί Ρομ, ή σε οποιαδήποτε μορφή έχουν εφεύρει οι μη Ρομ αποτελεί *a priori* ένα στοιχείο που ανταγωνίζεται την εκπαίδευση που προσφέρει η οικογένεια, γιατί με τον τρόπο του και χωρίς να το επιδιώκει ανατρέπει τις γνώσεις και τις δεξιότητες που αποκτά το παιδί μέσα στην οικογένεια. Ακόμη διαπιστώνουν ότι εκτός από τη γραφή και την ανάγνωση που τους μαθαίνει, γνώσεις απαραίτητες για να κινηθούν μέσα στον εγγράμματο κόσμο των μη Ρομ, όλες οι άλλες γνώσεις που τους προσφέρει όχι μόνο δε συμβάλλουν στην κοινωνική και οικονομική τους επιτυχία, αλλά τους αποκλείουν και από την ομάδα τους. Εξάλλου και οι γονείς Ρομ που φοίτησαν στο σχολείο δε διατηρούν και καλές αναμνήσεις για να τις μεταφέρουν στα παιδιά τους. Έτσι ο μικρός Ρομ που φοιτά στο σχολείο βρίσκεται μπροστά σε μια αντίφαση που του δημιουργεί η διάσταση μεταξύ της αξίας (ή απαξίας) που δίνει στο σχολείο και στη σχολική γνώση η οικογένειά του και η κοινωνία του και της αξίας που δίνει η κοινωνία που έχει δημιουργήσει το θεσμό του σχολείου. Ο διαφορετικός λοιπόν πολιτισμός των Ρομ από αυτόν των μη Ρομ της Ε.Ε., η διαφορετική αντιμετώπιση της έννοιας της εγγραμματοσύνης, η διαφορετική εκπαιδευτική λειτουργία της οικογένειάς και η σθεναρή αντίστασή τους στην ενσωμάτωση είναι οι κυριότεροι λόγοι που οδηγούν τους μικρούς Ρομ στη σχολική αποτυχία.

Η κατάσταση αυτή είναι ερμηνεύσιμη, αν προσπαθήσουμε να δούμε τις λειτουργίες που επιτελεί το σημερινό σχολείο μέσα στη δυτικού τύπου κοινωνία και ποιες λειτουργίες θα πρέπει να επιτελεί σε μια κοινωνία με τα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν οι Ρομ της Ε.Ε. Σύμφωνα λοιπόν με τον Αθ. Γκότοβο, το σημερινό σχολείο επιτελεί τις εξής θεσμοθετημένες λειτουργίες:

α) *την αποδέσμευση εργατικού δυναμικού, με τη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο.*

β) *την κατανομή των μαθητών σε κοινωνικές θέσεις **(επιλεκτική λειτουργία)***

γ) *τη μεταβίβαση αξιών και κανόνων της κυρίαρχης ιδεολογίας **(ιδεολογική λειτουργία)***

δ) *τη μεταβίβαση πολιτισμικών στοιχείων και κυρίως της εκμάθησης ανάγνωσης και γραφής **(τεχνική λειτουργία)***

Οι λειτουργίες αυτές αποτελούν το προϊόν μιας ρητής (ή και άρρητης) βούλησης της κοινωνίας, την οποία υπηρετεί το σχολείο. Οι τρεις όμως από τις τέσσερις λειτουργίες είναι ασύμβατες με τη βούληση της κοινωνίας των Ρομ για τους εξής λόγους: α) η εργασία των παιδιών των Ρομ είναι απαραίτητη για την επιβίωση της οικογένειας, πράγμα που

ακυρώνει την πρώτη λειτουργία, β) η φοίτηση των παιδιών των Ρομ στο σημερινό σχολείο έχει ως αποτέλεσμα την ιεράρχησή τους σε μια περιθωριακή κοινωνική ομάδα, ιεράρχηση η οποία δεν ανταποκρίνεται στη βούληση της κοινωνίας τους, κι έτσι ακυρώνει και τη δεύτερη λειτουργία, γ) οι μαθητές Ρομ γίνονται αποδέκτες αξιών και κανόνων που δεν είναι κυρίαρχοι στη δική τους κοινωνία, με αποτέλεσμα να βιώνουν μια αντίφαση μεταξύ των δύο διαφορετικών κοινωνικοποιήσεων που δέχονται, γεγονός που εκ των πραγμάτων ακυρώνει και την τρίτη λειτουργία. Μόνο η τεχνική λειτουργία ανταποκρίνεται στη βούληση της κοινωνίας των Ρομ, και αυτή μόνο στο σκέλος της εκμάθησης της γραφής και της ανάγνωσης.

Η πραγματικότητα αυτή φαίνεται να οδηγεί τα πράγματα σε ένα αδιέξοδο. Η απεμπλοκή από το αδιέξοδο αυτό προϋποθέτει πρώτιστα μια ιδεολογική και επιστημολογική αποσαφήνιση των παιδαγωγικών και κοινωνιολογικών γενικότερα προθέσεων όσων σχεδιάζουν την εκπαιδευτική πολιτική των Ρομ. Η αποσαφήνιση αυτή μπορεί να προέλθει από την απάντηση στα εξής ερωτήματα: α) επιθυμούν οι Ρομ να αφομοιωθούν από την κοινωνία των μη Ρομ ή όχι; και β) θέλουμε εμείς την αφομοίωση των Ρομ ή όχι; Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα αφορά τους ίδιους τους Ρομ και θα είναι οπωσδήποτε αρνητική, όχι βέβαια από όλους τους Ρομ, αλλά από τους Ρομ, στους οποίους αναφερόμαστε στα παιδαγωγικά κείμενα. Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα αφορά τους σχεδιαστές εκπαιδευτικής πολιτικής και μπορεί, ανάλογα με την ιδεολογική και επιστημολογική τοποθέτηση του καθενός να είναι είτε θετική είτε αρνητική. Στην περίπτωση που η απάντηση είναι θετική, οι πρακτικές που ακολουθούνται σήμερα θα έλεγα ότι είναι ενδεδειγμένες, αλλά είναι βέβαιο ότι θα οδηγούν ένα μεγάλο μέρος των Ρομ σε σχολική αποτυχία. Στην περίπτωση που η απάντηση στο ερώτημα θα είναι αρνητική, με την οποία συντάσσομαι κι εγώ, θα πρέπει να υιοθετηθεί μια διαφορετική πολιτική από αυτή που έχει υιοθετηθεί μέχρι σήμερα και να εφαρμοστούν διαφορετικές εκπαιδευτικές πρακτικές. Η πολιτική αυτή και οι πρακτικές θα σχεδιάζονται από τους ίδιους τους Ρομ και θα ανταποκρίνονται στις πολιτισμικές τους αξίες και τις κοινωνικές τους επιδιώξεις. Οι μη Ρομ στα αρχικά στάδια θα πρέπει να βοηθήσουν στην εξασφάλιση ορισμένων προϋποθέσεων, που θα έχουν ως στόχο την οικονομική και κοινωνική τους ανάπτυξη, στην αυτοοργάνωση της κοινωνίας τους και στην οργάνωση εκπαιδευτικών θεσμών προσαρμοσμένων στην κοινωνία τους. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί θεσμοί θα πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να επιτελούν τις εξής λειτουργίες:

α) την **τεχνική λειτουργία**, μέσω της οποίας θα μπορέσουν να μάθουν ανάγνωση και γραφή, στοιχεία του πολιτισμού τους και του πολιτισμού των μη Ρομ, με τους οποίους συμβιώνουν.

β) την **αυτογνωστική λειτουργία**, μέσω της οποίας θα γνωρίσουν τον εαυτό τους και τη σχέση τους με τους μη Ρομ, τον πολιτισμό τους και τη σχέση με τον πολιτισμό των μη Ρομ.

γ) τη **συνδυαστική λειτουργία**, μέσω της οποίας θα αποκτήσουν γνώσεις απαραίτητες για τα επαγγέλματα που ασκούν τα παιδιά και οι γονείς τους.

δ) την **αναπαραγωγική λειτουργία**, μέσω της οποίας θα στελεχωθούν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα των Ρομ με εκπαιδευτικούς.

Το πρότυπο του διαπολιτισμικού σχολείου που προωθείται τα τελευταία χρόνια για την εκπαίδευση των Ρομ μπορεί να επιτελέσει τις παραπάνω λειτουργίες, αλλά δεν μπορεί να πετύχει, γιατί θα είναι ένα σχολείο σχεδιασμένο από τους μη Ρομ και θα έχει πολλά στοιχεία δομικά, μορφολογικά και περιεχομένου όμοια με τα στοιχεία που διέπουν το σημερινό σχολείο. Αυτό σημαίνει ότι για την επιτυχία ενός σχολικού θεσμού που θα επιτελεί τις λειτουργίες που αναφέρθηκαν παραπάνω θα πρέπει να γίνουν αλλαγές δομικές, μορφολογικές και αλλαγές περιεχομένου, οι οποίες μπορούν να γίνουν μόνο από τους ενδιαφερόμενους Ρομ.

Η μορφή του σχολείου που, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη δημιουργία του εκπαιδευτικού θεσμού που τελικά θα υιοθετήσουν οι Ρομ μπορεί να είναι ανάλογη με αυτήν των ανοικτών σχολείων (open schools) των Η.Π.Α., του σχολείου της οδού Βιτριβ, του σχολείου της Μπαρμπιάνα και άλλων εναλλακτικών σχολείων.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Βασιλειάδου, Μ. κ.ά. “Μαθαίνω γράμματα”.-Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ, 1992
- Βασιλειάδου, Μ. κ.ά. “Μαθαίνω γράμματα-Εγχειρίδιο για το δάσκαλο-επιμορφωτή”.-Αθήνα: ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ, 1992
- Γκότοβος, Αθ. Η λογική του υπαρκτού σχολείου.-Αθήνα:Gutenberg, 1990
- Μαζαράκη, Λ. *Έκθεση δραστηριότητας δικτύου εθελοντών στο Δευδροπόταμο*. (ανέκδοτη ανακοίνωση στη διήμερη συνάντηση που οργανώθηκε από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς και την Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης του Δήμου Μενεμένης στη Θεσσαλονίκη στις 19-20 Σεπτεμβρίου 1995 με θέμα “Η τοπική αυτοδιοίκηση και τα προβλήματα των Ελλήνων Τσιγγάνων”).
- Τσιτσελίκης, Κ. & Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) *Επιστημονικό Διήμερο με θέμα Ελλάδα*, Ευρώπη, Μειονότητες (Δελφοί 1-3/11/1996) Περίληψη Πρακτικών και διατύπωση πορισμάτων.-Αθήνα: Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, 1997
- Φρενέ, Σ. *Το σχολείο του λαού*.-Αθήνα: Οδυσσέας, 1977
- Gille, M. *Les antennes scolaires mobiles*. Etudes Tsiganes 4 (1984), pp.43-45
- Grenga, G. *Enseignement à distance pour é leves tsiganes et voyageurs*. Interface 22 (Mai 1996), pp. 18-19
- Hü bshmannová , Μ. *Πώς να παράσχουμε κίνητρα στα παιδιά των Roma, ώστε να αυξήσουν το ενδιαφέρον τους για τη σχολική εκπαίδευση* στο ΥΠΕΠΘ/ΓΓΛΕ Εκπαίδευση Τσιγγάνων - Ανάπτυξη διδακτικού υλικού (διεθνές Συμπόσιο 6-9 Απριλίου 1995), Αθήνα 1996, σσ. 295-300
- Kimberley, K., Meek, M. & Miller, J. (eds). *New Readings: contributions to an understanding of Literacy*.-London: A&C black, 1992.
- Lié geois, J.-P. *Roma, Tsiganes, Voyageurs*.-Strasbourg: Conseil de l' Europe, 1994.
- Palomba, D.. *L' enseignement à distance: ré flexions complé mentaires*. Interface 22 (Mai 1996), pp. 17-18
- Reyniers, A.. *Activité s é conomiques*. Etudes Tsiganes 1 (1993), pp. 48-56
- Rist, G. & Schneider, P. *Die Hiberniaschule. Von der Lehrwerkstatt zur Gesamtschule: eine Waldorfschule intergriert berufliches und allgemeines Lernen*.-Berlin: Verlag Volk und Wissen, 1990
- Scuola di Barbiana. *Lettera a una professoressa*.-Fiorentine: Libreria editrice, 1986